

ESKİ UYGUR TÜRKLERİNDE TERCÜME FAALİYETLERİ HAKKINDA KISA BİR ARAŞTIRMA

EYÜP SARITAŞ*

ÖZET

Zengin bir kültürel hayata sahip olan Uygur Türkleri Maniheizm, Budizm ve İslam gibi değişik inanç dünyalarına dahil olmaları ve başta Çinliler olmak üzere Hintliler, Tibetliler ve Batı Bölgeleri'nde yaşayan diğer milletlerle olan siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkilerde bulunmaları sebebiyle sadece edebi ve dini kitaplar yazmakla kalmamışlar, dahil oldukları dinler ve komşuları tarafından kaleme alınan çok sayıda eseri dillerine tercüme etmişler, diğer taraftan kendi yazdıkları önemli sayıdaki eseri de başka dillere tercüme etmişlerdir. İlgili kaynaklar incelendiğinde Uygur Türklerinin tercüme faaliyetleri arasında dini eserler ve edebi tercümelere büyük önem verdiklerini, bunların yanında sayıları kısıtlı da olsa tıp ve tarih alanlarında da değerli çeviri eserleri ota koydukları anlaşılmaktadır. Bu kısa araştırmada Gaochang Uygur Kağanlığı zamanından başlamak üzere Uygur Türklerinin Budizm, Maniheizm, Nestoryanizm, tıp edebiyat ve tarih alanlarında gerçekleştirdikleri tercüme faaliyetleri hakkında kaynak ve araştırma eserleri ışığında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Uygur, Türk, Tercüme

ABSTRACT

Uighur Turks, whose cultural life was very well-endowed, didn't contain with just writing literary and religious novels for having political, cultural and economical relationships with primarily the Chinese, Hindus, Tibetans and other nations living on the Western Territories and translated numerous number of literary work written by their neighbors and religions that they have gotten involved in into their own language for being involved in different belief worlds such as Manichaeism, Buddhism and Islam and had significant number of important literary work translated into other languages. When related sources are analyzed; it is understood that Uyghur Turks paid very much regard to religious and literary translations in their translation activities and they also produced, although in limited amount according to others, valuable translations on areas of medicine and history. An attempt has been made to review and evaluate translating activities of Uyghur Turks on areas of Buddhism, Manichaeism, Nestorians, medicine, literature and history in light of resources and research articles in this short research study.

Key Words: Uighur, Turk, Translate

* Yard.Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü.

Uygur Türkleri yerleşik hayat tarzına geçtikten ve Budizm ve Maniheizm gibi kendileri için yeni olan inanç dünyaları ile tanıştıktan sonra kültürel faaliyetlerindeki canlılığın daha da arttığı gözlenmiştir. Bu faaliyetler içinde en dikkat çekici olanlarının çeşitli dillerden Uygurca'ya ve kendi dillerinden Çince ve Sanskritçe'ye yaptıkları tercümelerdir.

Uygurca olarak yazılmış metinlerin büyük bir kısmı Doğu Türkistan'daki Turfan, Kuça Hami şerhleri ile Gansu eyaletinin Dunhuang kalıntılarının yer aldığı harabelerde yapılan kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır. Sayıları onbinlerle ifade edilen bu belgeler incelendiğinde, söz konusu dönemdeki Uygurların kültürel özellikleri ve sosyo-ekonomik durumları hakkında değerli bilgiler verdiği anlaşılır. Uygurlar kendi dillerinde yazdıkları Budist metinleri hâkimiyetleri altında yaşan halklara tanıtılabilmek, başka dillerde yazılmış Budist metinleri anlamak ve bilgi sahibi olmak gibi amaçlarla tercüme faaliyetlerine de ağırlık vermişlerdir. Uygurca'ya tercüme edilen metinler daha çok Sanskritçe Toharca, Çince ve Tibetçe'dir.¹ Örneğin Doğu Türkistan'da bulunan Turfan yakınlarındaki Shengjinkou'da 70'den fazla Uygurca el yazması ortaya çıkarılmıştır. Bunların bazıları Uygurca açıklamaları ile birlikte Çince yazılmışlardır. Bu nokta bize Gaochang Uygurları döneminde Uygur aydınları arasında Çince öğrenmenin çok revaçta olduğunu kanıtlamaktadır. Bunun yanında Budist mabetlerinde Çince yazılmış Budist klasiklerin, sadece Çinli keşişler tarafından değil, Budist Uygur din adamları tarafından da kullanıldığı anlaşılmaktadır.²

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Uygurlar özellikle dini metinlerle ilgili pek çok tercüme yapmışlardır. Çinli araştırmacı Niu Ruji yaptığı araştırmalarda Sanskritçe olarak yazılmış Budist klasiklerini tespit etmiştir.³ Biz bu kısımda sadece birkaç örnek vermekle yetineceğiz.

a) Budizm Alanındaki Tercümeleler

Uygurlar arasında Budist metinlerin Uygurca'ya tercüme faaliyetleri yaklaşık olarak X. yüzyılın son yıllarında başladığı söylenebilir. Song Hanedanı'nın (960-1127) sonu ile Yuan döneminin (1271-1368) ilk yıllarında pek çok Budist klasiklerinin Uygurca'ya çevrildiğine dair çok açık kayıtlar vardır.⁴

¹ Tian Weijiang, "Gaochang Huige, a. g. e. s. 203.

² İbrahim Moti, *Weiwuerzu Gudai Fanyijia Senggu Sali Pingshu (Eski Uygur Tercümanı Singku Sali Hakkında Bir Değerlendirme)* Jinjiang Shihui Kexue (Doğu Türkistan Toplum Bilimleri Dergisi), 1983, Sayı I, s. 68.

³ Niu Ruji, *Huige Fojiao Wenxian (Uygur Budist Belgeleri)*, Doğu Türkistan Üniversitesi Yaynevi, Urumçi 2000.

⁴ Niu Ruji, *Dunhuang Tulufan Huige Fojiao Wenxian Yu Huigeyu Da Zang Jing (Dunhuang Turfan Uygur Budist Belgeleri ve Uygurca Da Zang Jing), Xi Yu Yanjiu (Batı Bölgeleri Araştırmaları)*, 2002, Sayı II, s. 56.

Uygurca'ya tercüme faaliyetlerinin en büyüğü, başta XI. yüzyılda yaşayan Singqu Sali Tutung olmak üzere XIII-XIV. Yüzyıllar arasında çok sayıda tercümanın katıldığı Budist metinlerin Uygurca'ya tercüme faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. 1285-1287 yılları arasında Çinli Uygur ve Tibetli tercümanların katıldığı Da Zang Jing adlı eserin tercümesi çok büyük bir tercüme projesi idi. Bu projeye katılan 20 tercümanın beşi Uygur idi.⁵ Da Zang Jing'in tamamı Çince'den Uygurca'ya tercüme edilmiştir.

Yukarıda adı geçen ve Budist klasikleri Uygurca'ya tercüme etmesiyle tanınan Singqu Sali Tutung Gaochang Uygur Kağanlığı zamanında en fazla etki bırakmış bir mütercimdir. Tutung'un tercümelerinin büyük bir kısmı Çince'den Uygurca'ya yapılanlar oluşturmaktadır. Tutung'un bizzat tercüme ettiği Altun Yaruk ve kısaca Xuan Zang Zhuan olarak bilinen iki büyük eserin tercümesi günümüze kadar gelebilmişlerdir.⁶

Uygurca'ya tercüme edilen Budist metinleri arasında az da olsa Tibetçe'den çevrilenler de mevcuttur. Örneğin "Si Tian Wang Zang" adlı Budist klasiği Tibet dilinden Uygurca'ya tercüme edilmiştir.⁷ Yuan Hanedanı zamanına gelindiğinde ise en az 16 bölümlük Budist metni Tibetçe'den Uygurca'ya tercüme edilmiştir.

Bu dönemde Lama dinine inanan üst düzey Uygurların sayısı hiç de az değildi. Bunlar arasında Aluhun Sali, Bilan Nazhili Shi Lanlan gibi isimleri saymak mümkündür.⁸ 1267-1331 yılları arasında yaşadığını bildiğimiz Shi Lanlan, yüksek dereceli bir keşiş olup iyi derecede Çince bilen bir şahsiyetti. "Bannuo Baqiansong" ve "Wu Hu Tuo Luo Ni", isimlerini taşıyan eserlerini Tibetçe olarak, "Hua Yan Jing" ve "Leng Yan Jing" isimli kitaplarını Çince olarak, "Fa Hua Jing" ve "Guang Ming Jing" adlı eserlerini ise Uygurca olarak kaleme almıştır.⁹

Yukarıda alıntısını yaptığımız Wang Yande'nin Uygur seyahatnamesinde konumuzla ilgili değerli bilgiler bulunmaktadır. Uygurlarda Budizm'in çok önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Budist manastırlarının kurulması, Budist Sutraların Uygurca'ya tercüme edilmeleri yanında Budist

⁵ Shi Yang ve Ming Xing gibi Çinli araştırmacılar 20 değil 29 tercümandan oluştuğuna inanmaktadırlar. (Shi Yang-Mingxing, *Huige yu Tubo Wenhua Lianxi Shulun (Uygurlar İle Tibetliler Arasındaki Kültürel İlişkiler Hakkında Bir Deneme)*, Xibei Minzu Xueyuan Xuebao (Kuzeybatı Milletleri Enstitüsü Dergisi), 1994, Sayı III, s. 94.

⁶ Rezzak Metniyazi, Xiyu Fanyi Shi (Batı Bölgeleri Tercüme Tarihi), Xinjiang Üniversitesi Yayinevi, Urumçi 1994, s. 112.

⁷ Shi Yang-Mingxing, *Huige yu Wenhua*, a. g. e. s. 94.

⁸ Niu Ruji, *Dunhuang Tulufan*, a. g. m. s. 58.

⁹ Tian Weijing, *Lun Yuan Dai Weiwuerren Dui Fazhanzhong Huawenhua de Lishi Gongxian (Yuan Döneminde Uygurların Çin Kültürünün Gelişmesine Katkıları Hakkında Düşünceler)*, Xibei Minzu Yanjiu (Kuzeybatı Milletleri Araştırmaları), 1993, Sayı I, s. 219.

rahiplerin Uygur cemiyeti içinde özel bir yerleri olmuş ve “Ayag-ka Tegimlik” deyimini ile hürmete layık kişiler oldukları belirtilmiştir. Budist rahiplerinin Uygur toplumunda günlük ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılan ağırlık ölçülerinden ayrı ölçülerin olması, Uygurların Budizm’e ve dolayısıyla, bu dinin temsilcilerine bir ayrıcalık tanıdıklarını göstermektedir.¹⁰ Xuan Zang’ın Uygurca biyografisini Türkçe’ye çeviren Singku Seli, bu tercümesini “Kavi nom Bitig” olarak adlandırmaktadır.¹¹

Yukarıda adı geçen Çinli Budist rahip Xuan Zang, Budizme inanan Uygur din adamların büyük ölçüde ilham kaynağı olduğu söylenebilir. Xuan Zang Hindistan yolculuğuna çıkıp geri döndükten sonra toplam 1335 bölümden oluşan 75 Budist klasiğini tercüme etmiştir. Fakat, onun yazdığı en önemli eser seyahat notlarından oluşan ve Göktürkler hakkında önemli bilgiler içeren “Da Tang Xi Yu Ji” adlı kitabıdır. Yukarıda sözünü ettiğimiz 1930’lu yıllarda Doğu Türkistan’da ortaya çıkarılan Xuan Xnag’un Uygurca biyografisi X. Yüzyılın başında Uygurca’ya tercüme edilmiştir ve bir kısmı eksiktir.¹²

Budist metinlerin Uygurca’ya tercüme edilmesi alanda Uygurların yetiştirdiği en tanınmış mütercimlerinden birinin de Singku Sali Tutung olduğu söylenebilir. Günümüzde Doğu Türkistan’ın Cimsar ilçesi yakınlarında olan Beşbalıg’da doğan Singku’nun hayatı hakkında bildiklerimiz çok sınırlıdır. Singku Sali, Altun Yaruk ve Xuan Zang Biyografisi olmak üzere iki büyük eserin tercümesini yapmıştır. Altun Yaruk ilk olarak Sanskritçe’den Çince’ye, Çince’den de Uygurca’ya, Sonraki Tang döneminde (923-936) Beşbalıg yöresinin Budist Uygurlarından Xianggu Shili tarafından tercüme edilmiştir. Pek çok ülkeden bilim adamı bu eserle ilgili araştırmalar yapmışlardır. K. Röhrborn, S. Çağatay bu isimler arasında sayılabilir.¹³ Bu eser 1910 yılında Gansu eyaletinin Jiuquan ilçesi yakınlarında bulunmuş olup toplam 727 sayfadan oluşmaktadır.

Xuan Zang’ın Biyografisi adlı tercüme ise Tang döneminde yaşamış olan Xuan Zang adlı Budist keşişin 629-641 yılları arasındaki Batı bölgeleri ve Hindistan’a yaptığı gezileri anlatmaktadır. 1930 yılında Doğu Türkistan’ın güneyinde keşfedilen bu eser toplam 378 sayfadan ibaret olup, bunun 348

¹⁰ İzgi, Gaochang Uygurları, a. g. m. s. 244.

¹¹ Arat, *Eski Türk Şiiri*, a. g. e. s. s. XVIII.

¹² Kahar Balat, “*Huigewen Yi Ben Xuan Zang Zhuan de Faxian Yu Yanjiu Qingkuang*” (*Xuan Zang’ın Uygurca Biyografisinin Tercüme Nüshasının Bulunuşu ve Bununla İlgili Araştırmaların Durumu*), *Zhongguo Lishi Yanjiu Dongtai* (Çin Tarih Araştırmalarının Trendi), 1986, Sayı XI, s. 21.

¹³ Cheng Suluo, *Tang Song Huige Shi Lunji* (*Tang Song Döneminde Uygur Tarihi İle İlgili Yazılar*), Halk Yayınevi, Pekin 1994, s. 296.

sayfası Pekin Kütüphanesinde, 23 sayfası Fransa'da, 7 sayfası ise Rusya'da bulunmaktadır.¹⁴

Singku Sali'nin Çince'den tercüme ettiği bir diğer önemli eser ise Rus Türkologlarından Malov'un 1010 yılında Çin'in Gansu eyaletinin Jiuquan ilçesi yakınlarında bulunduğu "Jin Guang Ming Zui Sheng Wang Jing" adlı el yazma eseridir. Bu eser ile ilgili Çin'in önde gelen Türkologlarından Geng Shimin önemli araştırmalar yapmıştır.¹⁵ Şinasi Tekin 1955 yılında Mainz Akademisinde Uygurca uzmanların kataloglanması için uğraşırken, sol yanı kopuk, yaprak numarasının bulunduğu sağ yanı da iyice zedelenmiş, "darpothi" biçiminde ciltlenmiş bir kitap yaprağı dikkatini çekmiştir. İri uygur harfleriyle düzgün bir biçimde, kamış kalemle yazılmış olan bu parça, bir eserin bir bölümünün on yaprağıdır. Büyük bir bölümü müstensih notu olan bu metin Singku Seli Tutung'un yeni bir çevirisinden söz etmektedir. Bu küçük parçadan, "Altun Yaruk" ile "Xuan Zang Biyografisi" çevirilerinden başka, Singku Seli Tutung'un yeni bir eser daha çevirmiş olduğunu öğreniyoruz. Kendisinin yaşadığı devir ve diğer çabaları hakkında metnimiz eski bilgilerimize yeni bir ipucu da vermemektedir.¹⁶

Yuan döneminde Uygurlar arasında görülen Budizm tarihi ile ilgili araştırma yapan uzmanlara göre An Zang, sadece Çince değil, Tibetçe olarak yazılmış Budist metinlerini de muhtemelen Türkçe'ye tercüme etmiş olabileceğini dile getirmektedirler. Örneğin Alman araştırma ekibinin Turfan'da bulunduğu ve günümüzde Berlin'de muhafaza edilen 19 sayfalık bir Budist metnin Tibetçe'den Uygurca'ya An Zang tarafından tercüme edilmiş olabileceği bildirilmektedir.¹⁷

Hangi tarihte doğduğu kesin olarak bilinmeyen An Zang, günümüzde Doğu Türkistan'ın Cimsar kenti yakınlarında yaşayan önde gelen bir Uygur ailesinin mensubu idi, Çok iyi bir eğitim almış anne-babası Moğol devletinde oldukça yüksek bir makama sahip kişilerdi. Onun yaşadığı çevredeki insanların tamamı Budizm dinine inanırlardı, dolayısıyla geleneksel Budist inancı, o zaman adı Beşbalık olan Cimsar'da iyi bir şekilde korunmuştu.¹⁸

¹⁴ İbrahim Moti, "Weiwuer Zu Gudai a. g. m. s. 67-68.

¹⁵ Zhang Tieshan, Wo Guo Huigewen Ganjiu Gaishu (Çin'de Uygurca Araştırmalarının Genel Durumu Hakkında), Zhongguo Shiyanjiu Dongtai (Çin Tarihi Araştırmalarının Trendi), 1988, Sayı 9, s. 13.

¹⁶ Şinasi Tekin, *Uygur Bilgini Singku Seli Tutung'un Bilinmeyen Yeni Bir Çevirisi Üzerine*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1965, s. 30, 33.

¹⁷ Yang Jianxin-Wang Hongwei, Yuan Dai, a. g. m. s. 2

¹⁸ Wang Hongwei, *Yuan Dai Weiwuer Fanyijia An Zang Kao (Yuan Döneminde Yaşamış Olan Mütercim An Zang Hakkında Bire Araştırma)*, Dunhuangxue Jikan (Dunhaung Koleksiyonu Dergisi), 2008, sayı 4, s. 75-76.

Tibet dilinden Türkçe'ye tercüme edilen Budist metinleri, yukarıda sözünü ettiğimiz metinle sınırlı değildir. Bunun yanında Urumçi'de Rus araştırmacı Hern Krotkov tarafından Leningrad'da bulunan iki sayfalık Aryarajavadaka Sutra ile 43 sayfalık Tisastvustik Sutra Tibetçe'den Türkçe'ye tercüme edilmişlerdir.¹⁹

b) Maniheizm Alanındaki Tercümelemler

Maniheizm, Budizm'den sonra Gaochang Uygurları arasında rağbet gören ikinci büyük dindir. Uygurlar Mouyu Kağan zamanında Mani dinine inanmaya başlamışlardır. Mouyu Kağan Luoyang'dan dönerken beraberinde bazı mani rahiplerini getirmiş ve çok geçmeden bu din Uygur ülkesinde çok rağbet görekerek resmi din hüviyetine bürünmüştür. Mani dininin Uygurlar tarafından kabul tarihini kesin olarak belirleyemiyoruz. Bununla birlikte, elimizdeki deliller, olayın 762 yılının sonunda gerçekleştiğini gösterebiliyor Öte yandan Mani dini mensupları tarafından yazıldığını kesin olarak bildiğimiz küçük bir metinde şöyle bir kayıt vardır: uluğ başlag atlıg yılning ikinti yılnta nımı dini yadılmışta tavkaç ilintin yana “Büyük başlangıç adlı yılın ikinci yılında, dini yayıldığında, Çin'den gelme...” Buradaki “Büyük Başlangıç” Çince Şang-yüan adı verilen bir rumuza tekabül eder, bu rumuz çeşitli yıllarda kullanılmıştır. Bunlardan konumuzla ilgili görülen 760-761 tarihini alabiliriz.²⁰

Uygurların bu inanç sistemine girmeleri ile ilgili olarak Moyeñur Yazıtı'nda bilgiler bulunmaktadır. Çin elçisi Wang Yande da eserinde bu ülkede gördüğü çok sayıda Mani manastırlarından söz etmektedir.

Şu halde Mani dini 840 yılında Uygurların batıya Turfan'a göç etmeleriyle Maniheizm'e inanç dönemi başlamış, bu süreç 11-12. yüzyıllara kadar devam etmiştir. Bu süreçte Er Zong Jing, Monijiao Chan Hui Cı (Hvastianift) Ju Ren Shu, Moni Yu Lu (Kephalaia ve Pragmateia gibi Mani metinlerin Uygurca'ya tercüme edilmiştir.²¹

Mani dini ile birlikte bu dinin yayıcıları olan Soğdların alfabelerini de alan Uygurlar, bu yeni yazı sayesinde milli bir edebiyat geliştirerek, ilk Türk edebiyatının eserlerini ortaya koymuşlardır. Önceleri bu yeni yazı çeşidiyle Farsça'dan birçok Mani metni, Sanskrit veya Çince Budist metinlerine çevrilmiştir. Bu şekilde Uygurlar diğer Türk ve Moğol milletlerine nazaran çok büyük bir ilerleme kaydetmişler ve hatta Cengiz Han zamanına kadar bu milletlerin eğitimciliğinin de yapmışlardır. Uygur Mani edebiyatı, özenilerek yazılmış ilahiler, günah çıkarma formülleri, vaazlar ve efsaneler şimdiye

¹⁹ Yang Jianxin-Wang Hongwei, Yuan dai, a. g. m. s. 2-3.

²⁰ Şinasi Tekin, *Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle Birkaç Not*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1962, s. 9-10.

²¹ Geneg Shmin, Xinjiang lishi, a. g. e. s. 132.0

kadar çoğu zaman menfi yönden ele alınmış ve bu tutum Mani dini hakkında yanlış fikir veren görüşleri destekleyecek mahiyette olmuştur. Şimdiye kadar bizim tarihçiliğimizde de bu yol izlenmiş ve daha çok Mani savaççılık özelliklerini kaybettiği şeklinde mütalaa edilmiştir. Denilebilir ki Hıristiyan ve Zerüşt felsefesi unsurları ile İran sanatını ihtiva eden Mani dini, Uygurların medenileşmesine yol açmıştır.²²

Elimizde bulunan Ortaçağ Farsçası'nda "Huastuanift" denilen tövbe duasıyla ilgili metin, muhtemelen Suriyeli Maniheiztler tarafından Uygurca'ya yapılan tercümesidir. S. Y. Malov bunun V. yüzyılda tercüme edildiğini tahmin etmektedir. Fakat bu tarihin akışına tamamen terstir. Maniheizm Uygurlar arasına ancak VII. Yüzyılda girmiş ve Türkler tarafından benimsenmiştir.²³

Bozkırda devlet zoruyla da olsa kabul edilen Mani dini, Ötüken'deki Uygur hâkimiyetinin çöküşüyle rağbetten düşmüş ve Hoço'da Burkancılıktan sonra ikinci derecede bir din olmuştur. Bununla birlikte 1247 yıl önce 762'de bozkırda göçebe Uygurlara bu dinin resmen kabul ettirilmesi, Türk milletinin şehirlere yerleşmesini çabuklaştırmış ve tapınaklarıyla, kitaplıklarıyla, basimevleriyle, kanalizasyonlarıyla ve bütün bunların üstünde; çeşitli din ve mezhep mensupları arasında, insanlığı bugün dahi özlemine çektiği bir hoşgörülüğün hakim olduğu ve ortaçağın ikinci yarısında Orta Asya halklarının bilim, kültür ve sanat merkezi olan Hoço Uygur medeniyetinin kurulmasında hazırlayıcı bir rol oynamıştır.²⁴

c) Nestoryanizm Alanındaki Tercümeler

V. yüzyılda Suriye'den çıktığı bilinen VI. yüzyılda Batı Bölgeleri'ne girmiş ve Tang-Song hanedanlarından sonra yükselişe geçmiştir. Bu dinin adı geçen bölgede büyük çapta revaç bulduğu dönemlerde Nestoryanizm dinine ilişkin başlıca dört dilde klasikler göze çarpmaktaydı: Süryanice, Soğdça, klasik Farsça ve Uygurca. Şüphesiz burada bahsi geçen Uygurca olanlar başta dillerden tercüme edilmiş olanlardır. Ünlü Rus Türkolog Malov'a göre Turfan'ın Bulayik köyünde ortaya çıkarılan "Wu Shi de Chong Bai" adlı kutsal metinler Süryanice ya da Soğdça'dan Uygurca'ya tercüme edilmiştir. 1983 yılında Prof. Dr. Li Jingwei Malov'un neşrettiği metinler, Çince'ye tercüme etmiştir.²⁵

²² Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan-Böğü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 27.

²³ Gumilov, *Eski Türkler*, a. g. e. s. 489.

²⁴ Şinasi Tekin, *Mani Dininin*, a. g. m. s. 11.

²⁵ Metniyazi Rezzak, *Xiyu Fanyi Shi (Batı Bölgeleri Tercüme Tarihi)*, Xinjiang Üniversitesi yayınevi, Urumçi 1994, s. 117.

d) Tıp Alanındaki Tercümelere

Uygurlar Budizm, sadece Maniheizm gibi dinlerle ilgili tercümelere değil tıp alanına ilişkin eserlerin tercümelerini de ihmal etmemişlerdir. Bunlar arasında en çok bilinenler arasında “Nan Jing” ve “Ben Cao Shi Yi” Yuan Hanedanı zamanında An Zang tarafından Çince’den Uygurca’ya tercüme edilmiştir.²⁶

Yapılan araştırmalar Uygurların Tibetçe ve Sanskritçe dillerinden tıp ile ilgili bir çok metnin tercüme ettiklerini ortaya koymuştur.

Prof. Reşit Rahmeti Arat, irili-ufaklı 30 parça tıbbi dair metinleri yayınlamıştır. Bunlar yayımlandıktan sonra, bunların Sanskrit, Tibet, Tohar, Soğd, Hotan, Çin, Saka ve Moğol gibi çeşitli dillerdeki asılları ve Uygur harfli metinler asılları ve paralel dillerdeki çevirileri ile karşılaştırılmıştır. Bu çeviriler genellikle Sanskritçe’den yapılmıştır.²⁷

e) Edebiyat Alanındaki Tercümelere

Uygurca’ya tercüme edilen eserlerin sayısı oldukça sınırlıdır. Günümüze Almanya’daki Turfan Koleksiyonu kısmında muhafaza edilen Pancatantra, Yi Suo Yu Yan klasik Uygurca’ya tercüme edilen eserler Nestoryanizm din adamlarının Tarım Havzası’ndaki faaliyetleri ile ilgilidir. Hikâyeleri içeren eserlerin Günümüze kadar gelebilen kısımlarının büyük bir kısmı Budizm ile ilgili hikâyelerdir.²⁸

Uygurca’ya tercüme edilen bir diğer önemli edebi eser ise Maitrisimit adını taşımakta olup, 27 perdeden oluşan klasik bir dramadır. 1959 yılında Doğu Türkistan’daki Hami ilçesi yakınlarında keşfedilen bu kitap Sanskritçe’den Toharca’ya, Toharca’dan da Uygurca’ya tercüme edilmiştir ve toplam 293 sayfadan oluşur.²⁹

Eski Uygurca yazılı belgeler konusunda pek çok araştırmaları bulunan Çinli bilim adamı Yang Fuxue’ye göre Reşit Rahmeti Arat’ın eski Türk Şiiri adlı kitabında kullandığı 17-20 numaralı belgeler, Yuan döneminin Uygur uzmanlarından Kui Kui tarafından Çince’den Uygurca’ya tercüme edilmiştir.

²⁶ *Weiwuerzu Jian Shi (Uygurların Kısa Tarihi)*, Doğu Türkistan Halk Yayınevi, Urumçi 1991, s. 322.

²⁷ Osman Fikri Sertkaya, *Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış*”, Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, 4-7 Eylül 1989 Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s. 350-351.

²⁸ Geng Shimin, *Xinjiang Lishi*, a. g. e. s. 219

²⁹ Zhang Tieshan, *Wo Guo Shouzang Kanbu de Huihewen Wenxian Jiqi Yanjiu, (Çin’de Muhafaza Edilen Uygurca Belgeler ve Bunlarla İlgili Araştırmalar)*, Xinjiang Shihui Kexue (Doğu Türkistan Sosyal Bilimler Dergisi), 1989, Sayı IV, s. 98-99.

Çince aslı nesir şeklinde yazılan bu kısımları sonradan Kui Kui şiir şekline sokmuştur.³⁰

Kui Kui'den sonra Yuan döneminde yaşayan bir diğer Uygur uzmanı Bilanna Shili'dir. Kui Kui öldükten sonra Yuan hükümdarı Shi Zu'nun emriyle 9 bölümden meydana gelen şiirler, şarkılar, Budizm'le ilgili şarkı sözleri, kasideler gibi çeşitli konulardan oluşan bir eser yazmış, ne yazık ki bu eserin tamamı günümüze kadar ulaşmamıştır. Arat, halen İngiltere'de muhafaza edilen bu eserdeki 33-34. sayfalardaki Uygurca şiirlerin tercümesi değerlendirmesini yapmıştır.³¹ Bu eserin kaybolan kısmında mutlaka Uygurca'ya başka dillerden tercüme edilmiş şiir, şarkı sözü veya kaside bulunmalıdır.

f) Tarih Alanındaki Tercümeler

Hangi yılda doğduğu tespit edilemeyen An Zang'ın 1293 yılında öldüğü bazı Çinli tarihçiler tarafından ifade edilmektedir.³² Çinli araştırmacı Li Yingguo, An Zang'ın Yuan Hanedanı zamanında Çin'de resmi görev aldıktan sonra tercüme işlerine başladığını ve "Shang Shi", "Zizhi Tongjian" ve "Nan Jing" gibi tarih ve Budizm gibi eserleri Çince'den Uygurca'ya tercüme ettiğini belirtmektedir.³³ Onun Yuan Hanedanı tarafından resmi görev verilip, özellikle tercüme işleriyle iştigal etmesi, çok iyi bir yabancı dil ve tercüme eğitimi aldığı anlaşılmaktadır.

Tarih ile ilgili tercüme yapan bir diğer Uygur bilim adamı ise Doğu Türkistan'ın Baicheng ilçesinin doğusunda doğan Alim Timur'dur. Yuan hanedanı döneminde yaşamış olan Alim Timur Çin ülkesinde yaşıyordu. Uygurca, Moğolca ve Çince dillerini bilen Alim Timur ağırlıklı olarak Çince-Moğolca Moğolca-Çince çeviriler gerçekleştirmiştir. O'nun gerçekleştirdiği en önemli tarih çevirisi Zhunguan Zhengyao'dur.³⁴

Sonuç

Gaochang Uygur Kağanlı zamanından başlamak üzere eski Uygur Türkleri inandıkları dinleri tanımak, tanıtmak amacıyla yabancı dil

³⁰ Yang Fuxue, *Bainian Lai Huiguwen Wenxue Yanjiu Huigu (Yüzyıldan Bu Yana Uygurca Belgelerle İlgili Araştırmalara Genel Bir Bakış)*, Xi Yu Yanjiu (Batı Bölgeleri Araştırmaları), 2000, Sayı 4, s. 81.

³¹ Yang Fuxue, Bai Nian Lai, a. g. m. s. 81-82.

³² Yang Jianxin-Wang Hongmei, *Yuan Dai Huige Zang Chuan Fujiao Wenxian Yanjiu Gaikuang (Yuan Döneminde Uygur-Tibet Budist Belgeleri Hakkındaki Araştırmaların Genel Durumu)*, Lanzhou Daxue Xuebao (Lanzhou Üniversitesi Dergisi, Sayı 1, s. 2.

³³ Li Yingguo, *Menggu Xi Zheng Dui Weiwuer Zu Wenhua de Yingxiang (Moğolların Batıyı İstilalarının Uygur Kültürüne Etkileri)*, Lanzhou Daxue Xuebao (Lanzhou Üniversitesi Dergisi), 1994, Sayı 22, s. 126.

³⁴ Metniyazi Rezzak, a. g. e. s. 173-174.

öğrenimine önem vermişler, komşuları olan Soğdlar, Hintliler ve Çinliler olan ekonomik ve kültürel alanlardaki yoğun ilişkiler nedeniyle geniş bir yabancı dil bilen eğitilmiş insan gücüne sahip olmuşlardır. Macarların, sonradan inanmaya başlamalarına rağmen Hristiyanlıkta önde gelen savunucuları durumuna gelmeleri gibi Uygurlar da gerek Maniheizm ve gerek Budizm gibi klasik Asya dinleri dünyasına katılmalarından sonra bu dinlerin büyük hamisi olmuşlar, kedilerine yakın coğrafyada yaşayan milletlerin dillerinde yazılmış olan dini edebi, tarihi ve tıp alanlarına ait pek çok klasiği kendi dillerine tercüme etmişler, bunların yanında Uygurca yazılmış bazı eserleri de yaşadıkları coğrafyada konuşulan dillere çevirmeyi ihmal etmemişlerdir. Eski Uygur toplumunda görülen yoğun tercüme faaliyetleri Uygur toplumunun, zamanın entelektüel faaliyetlerini imkânları oranında takip ederek kültürel düzeyini ne kadar yükseğe çıkardıklarının da bir kanıtıdır.

BİBLİYOGRAFYA

ARAT Reşit Rahmeti, “*Eski Türk Şiiri*”, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.

BALAT Kahar, “*Huigewen Yi Ben Xuan Zang Zhuan de Faxian Yu Yanjiu Qingkuang*” (*Xuan Zang’ın Uygurca Biyografisinin Tercüme Nüshasının Bulunuşu ve Bununla İlgili Araştırmaların Durumu*), *Zhongguo Lishi Yanjiu Dongtai* (Çin Tarih Araştırmalarının Trendi), 1986, Sayı XI.

CHENG Suluo, *Tang Song Huige Shi Lunji* (*Tang Song Döneminde Uygur Tarihi İle İlgili Yazılar*), Halk Yayınevi, Pekin 1994.

GUMILOV Lev Nikolayeviç, “*Eski Türkler*” :Çev: D. Ahsen Batur, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1999.

İZGİ Özkan, *Kutluk Bilge Kül Kağan-Bögü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.

LI Yingguo, *Menggu Xi Zheng Dui Weiwuer Zu Wenhua de Yingxiang* (*Moğolların Batı İstilalarının Uygur Kültürüne Etkileri*), Lanzhou Daxue Xuebao (Lanzhou Üniversitesi Dergisi), 1994, Sayı 22, s. 126.

METNİYAZI Rezzak, *Xiyu Fanyi Shi* (*Batı Bölgeleri Tercüme Tarihi*), Xinjiang Üniversitesi Yayınevi, Urumçi 1994.

MOTİ İbrahim, *Weiwuerzu Gudai Fanyijia Senggu Sali Pingshu* (*Eski Uygur Tercümanı Singku Sali Hakkında Bir Değerlendirme*) Jinjiang Shihui Kexue (Doğu Türkistan Toplum Bilimleri Dergisi), 1983, Sayı I.

NIU Ruji, *Dunhuang Tulufan Huige Fojiao Wenxian Yu Huigeyu Da Zang Jing* (*Dunhuang Turfan Uygur Budist Belgeleri ve Uygurca Da Zang Jing*), *Xi Yu Yanjiu* (*Batı Bölgeleri Araştırmaları*), 2002, Sayı II.

NIU Ruji, *Huige Fojiao Wenxian (Uygur Budist Belgeleri)*, Doğu Türkistan Üniversitesi Yayınevi, Urumçi 2000.

SERTKAYA Osman Fikri, *Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış*”, Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, 4-7 Eylül 1989 Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1997.

SHI Yang-Ming Xing, *Huige yu Tubo Wenhua Lianxi Shulun (Uygurlar İle Tibetliler Arasındaki Kültürel İlişkiler Hakkında Bir Deneme)*, Xibei Minzu Xueyuan Xuebao (Kuzeybatı Milletleri Enstitüsü Dergisi), 1994, Sayı III.

TEKİN Şinasi, *Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle Birkaç Not*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1962.

TEKİN Şinasi, *Uygur Bilgini Singju Seli Tutung'un Bilinmeyen Yeni Bir Çevirisi Üzerine*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1965.

TIAN Weijiang, *“Gaochang Huige Shu Gao (Gaochang Uygurları Tarihi Hakkında Metinler)”*, Doğu Türkistan Halk Yayınevi, Urumçi 2006.

TIAN Weijing, *Lun Yuan Dai Weiwuerren Dui Fazhanzhong Huawenhua de Lishi Gongxian (Yuan Döneminde Uygurların Çin Kültürünün Gelişmesine Katkıları Hakkında Düşünceler)*, Xibei Minzu Yanjiu (Kuzeybatı Milletleri Araştırmaları), 1993, Sayı I.

GENG Shimin, *“Xinjiang Lishi Yu Wenhua Gailun (Doğu Türkistan Tarihi ve Kültürüne Giriş)”*, Merkezi Milletler Üniversitesi Yayınevi Pekin 2006.

WANG Hongwei, *Yuan Dai Weiwuer Fanyijia An Zang Kao (Yuan Döneminde Yaşamış Olan Mütercim An Zang Hakkında Bire Araştırma)*, Dunhuangxue Jikan (Dunhaung Koleksiyonu Dergisi), 2008, Sayı 4.

WEIWUERZU Jian Shu *(Uygurların Kısa Tarihi)*, Doğu Türkistan Halk Yayınevi, Urumçi 1991.

YANG Fuxue, *Bainian Lai Huiguwen Wenxue Yanjiu Huigu (Yüzyıldan Bu Yana Uygurca Belgelerle İlgili Araştırmalara Genel Bir Bakış)*, Xi Yu Yanjiu (Batı Bölgeleri Araştırmaları), 2000, Sayı 4.

YANG Jianxin-Wang Hongmei, *Yuan Dai Huige Zang Chuan Fujiao Wenxian Yanjiu Gaikuang (Yuan Döneminde Uygur-Tibet Budist Belgeleri Hakkındaki Araştırmaların Genel Durumu)*, Lanzhou Daxue Xuebao (Lanzhou Üniversitesi Dergisi, Sayı 1.

ZHANG Tieshan, *Wo Guo Huigewen Ganjiu Gaishu (Çin'de Uygurca Araştırmalarının Genel Durumu Hakkında)*, Zhongguo Shi Yanjiu Dongtai (Çin Tarihi Araştırmalarının Trendi), 1988, Sayı 9.

ZHANG Tieshan, *Wo Guo Shouzang Kanbu de Huihewen Wenxian Jiqi*

Yanjiu, (Çin'de Muhafaza Edilen Uygurca Belgeler ve Bunlarla İlgili Araştırmalar), Xinjiang Shihui Kexue (Doğu Türkistan Sosyal Bilimler Dergisi), 1989, Sayı IV.